

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№115
(19152)

2018 чылдың
октябрь 2
вторник

Хүннүң үнери — 06:34
Ажары — 18:03
Хүн дурту — 11.29

Садар өртээ хостуг 12+

Хүннүң медээлери

КОНКУРСТУ ЧАРЛААН

2017-2018 өөредилге чылының үнелдери-биле Тыва Республиканың баштыңының стипендияларын тып-кур конкурсту чарлаан.

Конкурса киржир күзүлдиг студент-тер бо чылдың октябрь 30-ге чедир дараа-нда документилен дужаар ужурулуг:

- стипендия алыр конкурса киржир агайында бодунуң билдиреишкини;
- өөредилге организациязының шын-таны, сөөлгү өөредилге чылында зачеттеринден ушта бижилге азы хоолга;
- өөредилге организациязының удур-чузундан азы факультет деканындан орадакчының чедииникиннин айыткан аныштырылгалыг бижик;

-Тыва Республикадан студентилерниң аныгы чер-чурттууларның хөй-ниити кат-жышкынындан дилег;

- студентиниң кири бижидилгелиг аспортунуң, ИНН, банк реквизиттериниң холгалары;

- өөренип турар угланышкынының мергежилиниң аайы-биле эртем шинчи-леринге, студент конференцияларга, олимпиадаларга, чогаадыкчы конкурс-ка болгаш фестивалдарга киришкенин адыткаан эртем статьяларының база документилен шынзыткан холгалары;

- Тыва Республиканың чогуур угла-нышкында яамылар база ведомство-арның түннелдерин ажылгаан болгаш Тыва Республиканың социал-экономика-жүлдизиниң айтырыгларын шиитпир-лээринче угланган курс ажылының азы эке шинчилел төлөвилелиниң холгазы.

Ажылдарны беш баллдыг система-га үнелээр. Конкурса кириштирген ажылдарның темазы студентилерниң өөренип турар мергежилиниң угланыш-кынынга дүүшкен турар.

ШКОЛАЧЫ

МАРШРУТТАР-БИЛЕ

Тываның Баштыңы Шолбан Ка-ра-оол Кызылдың Төлээлекчилер хуралының чаа соңгуткан депута-тарынга ужурашкаш, бирги ээлчегде, пассажирлер аргыштырылгасы-биле ам чүнү канчаарын шиитпирлээр ужу-руг деп санаан.

Бо чылын мэрияга 40 автобусту са-дып алырынга чазак дузалашкан. 100 муң чурттакчылыг хоорайга ол эвээш. Транспорттун чедишпезин шиитпирлээр дизе, эвээш дизе-ле ам-даа 80 автобусту садып алыр апар.

Кол айтырыг — өөреникчилерниң доктаамал болгаш айыыл чок аргыш-тырылгасы. Кыжын соокта хөй-ниити транспортун манап, доңуп турбас, улуг кижилер-биле сыңмарлажып чорбас. Уругларның аңгы аргыштырылгасын чедип алза эки. Ол дээш школа автобус-тарын тускайлаан. Оларның саны чүгле 11, хоорайның уруглар сөөртүлгезинде ол эвээш деп турар. Ону сан-биле звес, а угаан-биле шиитпирлезе эки.

Школа автобустарын чаңгыс черге мөөңнөп, чаңгыс парк кылдыр ажыл-дадыр. Школалар чоогунга доктаар черлерлиг, аңгы маршруттардан ажыл-дап кылыр. Школачыларның чурттап турар черлериниң картазын тургузуп, аңаа даянган, школа автобустарының шимчээшкин схемазын хевирлээр.

Ниити шимчээшкинден школа марш-руттарын аңгылааш, 11 автобус-биле хоорай өөреникчилерин аргыштырыптар арга барында бижикчилеривисти, номчукчуларывыс-ты кыйгырдывыс!

Кызылдың Төлээлекчилер хуралында

ЧАА БАШТЫҢЧЫНЫ СОҢГААН

Сентябрь 28-те Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының бешки чыыжының бирги организастыг сессиязы болуп эрткен.

Бирги сессияның ажылынга баштай чугаалашкан айтырыг Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының бешки чыы-жынга «Чаңгыс демниг Россия» поли-тиктиг партияның депутаттар бөлүүн бүрүткээр болган. Чүге дээрге бо партияның кежигүннери хоорайның Төлээлекчилер хуралында эң хөй санныг.

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының даргазы — Хоорайның баштыңын соңгаан. Депутаттарның бадылаашкынының түннели-биле Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының даргазы — Хоорайның баштыңынга «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның кежигүнү Ирина Казанцева соңгуттурган.

Ирина Владимировна Казанцева 1959 чылда Тожу кожунунуң Тоора-Хем суур-га төрүттүнген. 1984 чылда Кызылдың педагогика институтун дооскаш, эге класстар башкылап турган. 1993 чылда Кызылдың № 5 школазынга күш-ажыл башкылап ажылдап кирген. 2000 чылда бо школаның директорунуң өөредилге-кижизидилге ажылының талазы-биле орадакчызынга томуйлаткан, а 2006 чыл-да директор албан-дужаалга депшээ. И.В. Казанцеваның удуртулгасы-биле Кызылдың № 5 школазы хоорайның эң эки ажылдыг школаларының санынче кирген.

Ирина Казанцева «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның талазын-га ниитилел-политиктиг амыдыралдың идепкейлиг киржикчизи. Бо партияның деткимчези-биле Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутадын-га соңгудуп келген. Хоорайның Төлээ-лекчилер хуралының дөрткү болгаш бешки чыыштарының депутадынга соңгуттурган.

«Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның тус чер эге организациязының Кызыл хоорай конференциязынга Ири-на Казанцеваны Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының даргазы — хоорайның баштыңы албан-дужаалга депшидип үндүрген. Тус чер эге орга-низациязының конференциязының бо шиитпирин «Чаңгыс демниг Россияның» Чингине чөвүлели деткээн.

Партийжи чурум Ирина Владимир-овнаның кандидатуразын деткирин биске хүлээндирип турар деп Кызыл

хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутады Роман Поманисочкин бо шиит-пирге хамаарыштыр чугаалаан.

Ирина Казанцеваны Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының даргазы — хоорайның баштыңының албан-дужаа-лынга депутаттар соңгуп алган соонда, Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол келгеш, хоорайның төлээлекчи эрге-чагыргазының депутаттарынга соңгутканы дээш, бешки чыыштың де-путаттарынга база Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының даргазынга соңгутканы дээш байыр чедирген.

Депутаттарның кылып чорудар

ажылының, оларның чоннуң мурнунга харысалганының дугайында чугаалап тура: «Кижиги — эрге-чагырганың дөзү деп чүвени кажан-даа утпаңар» — деп, Шол-бан Кара-оол сагындырган.

Дүүн, октябрь 1-де, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының бешки чыы-жының ийиги сессиязы болуп эрткен. Аңаа чугаалашкан кол айтырыгларның бирээзи Кызыл хоорайның күүседикчи органының удуртукчузунуң (мэрниң) албан-дужаалынга конкурсту чарлаары болган.

«Шын» солуннуң ниитилел-политика килдизи.

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮГ СОЛУН

«Шын» солуннуң 2019 чылдың чагыдылгасы Тываның бүгү почта салбырларында бо хүннерде чоруп турар. Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынга республиканың ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту, бижикчилеривисти, номчукчуларывыс-ты кыйгырдывыс!

Хүндүлүг чонувус!

«Шын» солунну үезинде чагыдып номчуңар!

Чагыдылга-2019

ПОЧТА ТАВАРЫШТЫР

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
П6855 — хуу кижилерге	148,91	446,73	893,46
П6860 — организацияларга	158,91	476,73	953,46

Өг-бүлө бүрүзүңгө-ле дээди эртемниг уруг

ТҮҢНЭЛДЕРНИ ҮНДҮРГЕН

Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызы Республика Баштыңы Шолбан Кара-оолга «Өг-бүлө бүрүзүңгө-ле дээди эртемниг уруг» деп губернатор төлөвилелиниң бо чылгы түннелдерни таныштырган.

2018 чылда төлөвилелди боттандыраары-биле, чаңгыс аай күрүнө шылгалдарын (ЕГЭ) дужаарыңа тускай белеткел курстарын эрткен 310 школа доозучуларын 125 кижии Россияның дээди өөредилге черлеринче чедииникиниг киргенин яамы дыңнаткан. Бо чылын школа дооскан 148 кижии профтехучилищелер болгаш колледжтер сургуулдары болган.

2017 чылда губернатор төлөвилелиниң 28 киржикчизи белеткел курстарын эрткен, оларның он бежи институттарже дужаап алган. Бо чылын губернатор төлөвилелинче оолдар, кыстарны чүгле хаара туткан звес, а көдээ черлерден эки өөредилгелиг киржикчилерниң санын көвүдеткен. Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Каа-Хем, Мөңгүн-Тайга, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл, Өвүр, Эрзин база Тере-Хөл кожууннарда төлөвилел киржикчилери дээди база ортумак тускай өөредилге черлеринче 100 хуу дужаап кирип алган.

Ындыг болзажок Тываның Баштыңының айытканы чугула көргүзүлгө ам-даа чедип алдынмаан. Чижээ, 2018 чылда школалар болгаш колледжтер доозучуларын төлөвилелде киржи турарларның 65 хууу дужаап кирген. А регионга хамаарыштыр алырга, ол 62 хуу. Муниципалитеттерден Би-Хем (100 %) биле Чеди-Хөл (67 %) кожууннар эки көргүзүлгө.

Шолбан Кара-оол Өөредилге болгаш эртем яамызының илеткелин дыңнааш, ийи чыл иштинде төлөвилелди аялдаткаш, боттут үрө-түннел бир дугаар чедип алдынган деп демдеглээн.

«Үш чыл бурунгаар өг-бүлө бүрүзүңгө оода бир дээди эртемниг уруг турарын чедип алыр улуг ажыл-херекти эгелзэн бис. Эртем-билигни чедип алгаш, төрзүннеринге өмөк-дөмөк болуп, думаларының хей-аъдын көдүрүп, чоок кижилеринге дузалажып чоруур кылдыр ыңдыг болал-биле эгелзэн бис. Дээди эртем-билигиге ажы-төл өг-бүлениң чүткүлү, амыдыраарының утказы болу бээр кылдыр. Бедик технологияларның чүс чылында эртем чокта эки амыдыралды тудары болдунмас. Ол хамаан-чок малчыннарда безин ханы, калбак билиглер херек.

Ынчангаш «Өг-бүлө бүрүзүңгө-ле дээди эртемниг уруг» деп төлөвилел тыылган. Баштай көөрге, амыр ышкаш. Школа доосканындан аңгыда,

өске эртем-билиг чедип албаан өг-бүлелерни алылыңар. Ындыгларның саны 11 муң ажыг болган. Ол өг-бүлелер репетитор хөлезилээр аргазы чок, звээш орулгалыг дээрзи билдингир. Оларның ажы-төлүнүң эң улуунга школа соонда институтче дужаап киреринге дузалажырын – бис холга алдывс. Бир звес дээди өөредилге чери болдунмаса, колледжче-даа болза.

Бирээде, башкылаашкын үделгезин быжыглаан. Ол оолдарны шылгалдаларыңа тускай сорулгалыг белеткээр кылдыр Тываның күрүнө университетиниң башкыларыңа телевири республика берип турар. Оонаңгыда университеттиң белеткел курстарыңа кичээл-дээр кылдыр төлөвилелдиң киржикчилерин чыып, өөредилге үезинде чурттаар чер база чеменир телевириңиң шупту чарыгдалын акшаландырган. Үште, ол уруглардан чүгле бештерге өөренип турар студентилерге ай санының стипендияларын доктааткан.

Бо бүгү арга-хевирлерни төлөвилел күүселдезиниң үезинде хевирлеп, аялдап кылган. Бөгүнде, белеткелдиң бо чадазы аялдап турарын, бүзүрел-биле чугаалап болур мен. Чижектен кириейн. 2017 чылда төлөвилелдиң 28 киржикчизи ТывКУ-нун курстарын эрткен. Оларның 15-и дээди өөредилге черлеринче, а 6-зы училищелерже кирип алган. Эгезинде, төлөвилел оода 20 хуу боттаны бээр болза, дыкала эки ийик деп бодап турган мен. Херек кырында көңүс өске болду! Ийи кижиниң бирээзи-ле дээди өөредилге черлериниң студентилери болган! Колледжтерже кирген кижилер саны-биле чедииникин – 100 хуу. Төлөвилел дээш аялдаан кижилерге байырыңа чедирдим. Ам-даа аялдаар бис» — деп, Республика Баштыңы бодунун блогунда бижээн.

«Өг-бүлө бүрүзүңгө-ле дээди эртемниг уруг» губернатор төлөвилелиниң киржикчилериниң 2018 чылда РФ-тиң болгаш ТР-ниң дээди өөредилге черлеринче дужаап киргеннерниң үлүү-биле кожууннарның рейтингизи:

Тускай сорулга-биле – 65 хуу; Би-Хем – 100 хуу; Чеди-Хөл – 67 хуу; Улуг-Хем – 63 хуу; Кызыл хоорай – 60 хуу; Кызыл кожуун – 47 хуу; Бай-Тайга – 44 хуу; Барыын-Хемчик – 42 хуу; Өвүр – 40 хуу; Сүт-Хөл – 40 хуу; Тес-Хем – 38 хуу; Чөөн-Хемчик – 36 хуу; Эрзин – 33 хуу; Каа-Хем – 31 хуу; Мөңгүн-Тайга – 30 хуу; Тере-Хөл – 29 хуу; Тою – 28 хуу; Ак-Довурак хоорай – 26 хуу; Таңды – 25 хуу; Чаа-Хөл – 20 хуу.

gov.tuva.ru

АЙТЫРЫГ - ХАРЫЫ

Экии! Тоюу кожууннун Адыр-Кежиг суурга төрүттүнген болгаш ында чурттап турар мен. Тоюу тывалары Соңгу чүктүң звээш санныг чоннарының санынче кирип турар болгаш оларга хамаарыштыр пенсияже үнер назы-хар өскерилген бе?

А. БАРААН. Тоюу кожуун. Россияның Пенсия фондунун Тыва Республикада сал-

бырының эргелекчизи Светлана Кенденниң харыызы:

Чаа хоойлу төлөвилелинде Ыраккы Соңгу чүктүң районнарында доктаамал чурттап турар Соңгу чүктүң звээш санныг чоннарыңа, оларның иштинде тоюу тываларыңа хамаарыштыр пенсияже үнер назы-хар өскерилбээн. Ынчангаш мурнунда турганы дег, херээжен улус 50, а эр кижилер 55 харлында социал пенсияже үнүп болур.

Алдан-Маадыр сумузуңда мал чеминиң белеткелди адакталган. Эң ырак чедери берге Көшпес деп черде безин малчыннар 60 тонна сигенни белеткеп алган. Аркадий Ондарның хуу ажыл-агыйында, «Амык» көдээ ажыл-агыйның бүдүрүлгезинде ажилдар база доозулган.

«Моон мурнунда чылдарда суланы мал чеминге хөйү-биле ажыглап турдус. Агрономнарның сүмелээни-биле сөөлгү ийи чылда хөй чылдыг сигенни тарып эгелзэн бис. Хөрзүнү эргижирей берген шөлге сиген тарыптарга, ооң чемиш-чидилгезинге эки болур» — деп, Алдан-Маадыр сумузуңуң чыгырга даргазы Арбак Ооржак чугаалады.

«Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» губернатор төлөвилелиниң 2016 чылда киржикчилери Айдың, Саглай Монгуштарның аныяк өг-бүлөзи бо чылгы «кыштагжылар» Олча Ооржак биле Людмила Ондарга төрүүр 200 хойну дамчыткан.

2017 чылдыг киржикчилери Сылдыс, Солаңгы Ооржактар хой орнунга герофорд уксаалыг инектерни (19 инек, 1 буга) алган. 2019 чылда олар дараазында аныяк малчыннарга 20 баш бода малды дамчыдар. Малчыннар кажээ-хораазын, чурттаар бажыңын тудуп, сиген-ширбии-

Алдан-Маадыр сумузуңда

КЫШКА БЕЛЕН

лин белеткел, малының чылгаар дузун садып алганнар.

2016 чылдыг киржикчилери кыштаанда кудукту кастырып алган. Малчыннарның кыштагларының аразы ырак звес, 3 хире километр. Дугур-жулга езугаар 2017 чылдыг киржикчилери оон суглап турар. Аныяк малчыннар бот-боттарын деткижип турары ол. Герофорд уксаалыг инектер тыва улустуң чугаазында дег «хараган бажыңа кыштаар» кончуг шыдамык мал дээрзин сумунуң чыгырга даргазы демдеглеп турар.

«Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» губернатор төлөвилелиниң баштайгы киржикчизи Айдың Монгуш бут кырынга туруп келген. Ол эге дээрзинде аңаа деткимче көргүскен чаңгыс чер-чурттугларыңа машина-тергези-биле дузалажып турар. Бо хүнде «кыштагжылар» мал чемин четчир кылдыр белеткеп алган.

«Инек – чемгерикчи малым» төлөвилелде сумуда 7 хөй ажы-төлдүг өг-бүлө (Мадик, Даяна Ооржактар, Рустам, Элина Монгуштар, Шириин-оол, Бидима Ооржактар, Тимур, Алекмаа Ховалыглар, Ырыстуу, Саида Монгуштар, Алаш, Шеңне Ооржактар, Арим, Айлаң Кууларлар)

киржип турар. Олар инек туркажаа-хораазын тудуп алган. Малының чылгаар дузун садып сигенни белеткеп, кургаг өдөөсөртүп, кажээ-хораазын чылыткан.

Бо хүнде Алдан-Маадыр сумузуңда «Социал хөмүр» төлөвилелиниң ачызында турар черниң 11 өрөгөге хөмүрнүң жүргөн, «Социал картофель», 3 өг-бүлө ногаа үрүннөрүн тус-тузунда алган. Ол элбек дүжүдүн ажаап кирип.

Сумуда 266 өрөгө бар. Чурттакчыларның саны – 144. Чайын 35-37 хире малчыннар Манчүрекче чайлаглап чоруур. Оларның чамдыызы чайлаан ногаазын тарып, дүжүдүн чыгаажылап турарын чугаалаар кижии чүгле магадаар.

Социалистиг Күш-ажылда Маадыры Дажы-Намчал Чытай-оолович Ооржак төрүүр хойдан 150 хураганын оон менди доруктуруп ап турган. Алдарлыг малчынның тураскалын Алдан-Маадыр сумузуңуң чыгыргазының чанында турган. Бо хүнде сумунуң муну малчыннары Эрес Бопуяков Ооржак, Азияна Хунаевна Клар, Владимир Тартан-Караев Ондар олар төлөптиглерин санында.

УЛУГ ДЕТКИМЧЕ

Сумунуң инектери одарже үнмээнде, 5 ажы-төлдүг Рустам, Элина Монгуштарның бажыңыңа чедип, бо хүнде байдалын сонургадым. Амгы үеде оларның малының баш саны 3 четкен. Аарый берген бир инеэн мал эмчизиниң актызы-биле үндүр бижээн болду. Бир хүнде 4-5 литр сүттү саап ап турарын Элина чугаалады. Өгнүң эрээзи Рустам школада одакчы. Ол сыр даң бажында-ла сиген кезип чорупкан.

Элина даң бажында саап алган сүдү-биле уругларыңа амданныг кадыкты хайындырып четтигипкен болду. Аалчыларын сүттүг шайы-биле хүндүледи. Артың дөмбүңде хойтпаанче немеп алды. Өгнүң кыс ээзи малчын кырган ада-иезиниң чаныңа өскөн болгаш, мал ажылын эки билер. Рустамның авазы Елена Калдар-ооловна кеннин аажок эрес-кежээ дээрзин демдеглеп, чайын мөөгү, кадын чыгаш, кышты өттүр чиир кылдыр болбаазырадып алырын онзалап чугаалады.

Элина Монгуш

Монгуштарның өг-бүлөзи чайгы үеде Манчүректе Сесел-Бажы деп черге малын малдап чайлаглап чоруп каар. Ада-иези уругларын ажыл-агыйга, малмаганга ынак кылдыр бичизинден тура өөредип, кижизидип турар. Аалыңа ада-иезинге дузалажып, хойтпакижи, эжегей, өреме, быштак чип чайлаан уругларның чаактары борбак

хүрөң апарган. Школа назыйлары онаалгазын кылып, чуттунган, бичиилери телевиди көрүп олурар.

Чайгы үеде суурда бажыңда тарып алган огородун Елена Калдар-ооловна сугтарып, ажап турган. «Хөй ажы-төлдүг өг-бүлөгө аажок эки төлөвилелдир. Уругларым инеэнниң ажык көрүп, сүттүг кадыкты, шайы ажы-төлүңгө хайындырып бээр аргалыг апарган. Тываның Чааанга улуг деткимче көргүскен дээш, четтиргенимни илередип тур мен» — деп, кырган-ава бисте үдөп тура, чугаалады.

Инектеринге 16 тонна сүгени, малының чылгаар дузун белеткеп алган. Амыдыралың өг-бүлө хөй кыргылдазың үезинде аялдааш, оон телевири кылдыр алган дүгүн дузала орнап алган болду. Малың бажын өстүрер дээш, олар ымаккай аялдап турар.

Шончалай ХОВАЛЫ

Елена Калдар-ооловна урукташкан

АК АДААРГАЛ-БИЛЕ КӨРГЕШ БАРГАН

Тывада дөрт чыл бу-
нгаар ажиттыгын Кы-
зылдың президентиниң
кадет училищезиниң арга-
жургулазын өөренип көөр
эзш Россияның чыры-
ышкын яамызының нии-
е өөредилге адырының
гүне политиказының де-
артамент начальнигиниң
оралакчызы Сергей Пили-
пенко баштады Сибирь Фе-
дералдыг округтан 29 ки-
илиг делегация ийи хонук
штинде маңаа ажилдааш
ырган.

Сибирь девискээринде эң
ак бистиң кадет училище-
ниң дуржулганын өөренип
турарынга кижичи чоргаар-
мас аргажок. Шынап-ла,
амчык! Училищениң улуун,
емин, материал-техниктиг
азының күштүүн, аянынын,
ажын, аайлыг-баштыын,
раа тайып ужалар дег арыг-
ин көргөш, шаг төнгүже
адап, кадет төлдөр дээш
п, мага ханып пат-ла бол-
Төрзэн Тываның келир
дээш шак мындыг улуг хем-
диг, буянныг, чаагай ажилды
дыртып каан Россияның кам-
л сайыды Сергей Шойгуга
ийбес аргажок. Ол онза бай-
дар сайыды тургаш, бодунуң
енип чорааны Кызылдың
дугаар школазынга кадет
старны ажадып каан. Оон
-ле биске кадет училище
уруп бээр дээн ооң черле
ли турган боор. Кижиниң ка-
катап «өөрүп четтирдивис»
чугаалаксаазы келир.

Россия империязының төө-
нде кадет училищелер кай-
ык салым-чаянныг, угаан-
эртем-билиглиг офицерлер-
ураглыг кижилерни белеткеп
гүрүп турган. Оларның аттары
үдө чырып арткан. А амгы
кадет өөредилге Россияда
атап сайырап эгелээни
а онза. Сергей Шойгунуң
зында бистиң бичи Тывавыс
дыг эки училищелиг бол-
ы аксывыс кежи-дир ийин.
ябрь 26-да кадет оолдар,
тар аалчылар мурнунга плац
жаалын көргүзөргө, оларның
аштары! Дурт-сынын дорт,
аш тудуп билирин, марштап
да, шимчээшкининиң аян-
ын, чыскаалының дескизин,
өөргиниң! Эр хейлер!

Шак ындыг ажадыш-
соонда Россияда кадет
өредилге системазының
зыралының айтырыгла-
н округ хуралынга чугаа-
шкан. Пленарлыг кезээ-
Россия Федерациязының
зидентиниң СФО-да бүрүн
елиг төлээни Сергей Меняйло
тайн байыр чедиришкенин
лган. Ол чугаазынга кадет
өредилге адырында ам-даа
ум-хоойлу талазы-биле аай-
тынмаан чүүлдер эвээш
дээш динчтаткан, чижээ,
кадет училище, президент кадет
илищези, кадет корпусстар,
кадет классстар дээш ооң хевир-
и аңгы-аңгы. Ону чаңгыс аай-
стемаже канчаар киририл?

чүгүлө шериг албанынче углан-
дырган белеткел кылдыр кы-
зыгаарлап болбас деп Сергей
Иванович онзагайлаан. Ол че-
же-даа шеригжиткен өөредилге
чери болза, уругларның чашкы
шаанын өөрүшкүлеринге шап-
тык катпас ужурулуг. Ынчангаш
кадет өөредилге черлериниң
башкылары, халажылгада офи-
цер башкылар бичи уругларның
психологиязын хандыр барым-
даалаар тускай өөредилгени
эрткен турары албан дээрзин ол
чугулаалаан.

Ооң сөөлүндө илеткел-
дер эгелээш. Кызылдың пре-
зидентиниң кадет училище-
зиниң начальнигиниң ал-
бан-хүлээлгезин күүседип
турар Уран-кыс Мижит-Дор-
жу, КПКУ-нуң начальнигиниң
оралакчызының хүлээлгезинде
Наталья Иняткина, база-ла ора-
лакчы Денис Постнов училище-
де өөредилге чорудулганын
канчаар боттанып турарын илет-

вада кадет өөредилгениң байда-
лын маңаа тодаргай таныштырза
чугула боор.

«Кадет класс» деп билиш-
кинни шагда-ла, 1999 чылда,
Сергей Шойгунуң эгелээшкини
үнүп келгенде, шенелде шөл кыл-
дыр Кызылдың бир дугаар шко-
лазын шилип алганда дыңнаан
улус болгай бис. Ооң соонда
2000 чылда ол школага «Чалыы
камгалакчы» деп аттыг кадет
класс ажиттыгын. Бо 18 чылдар
иштинде Кызылдың бир дугаар
школазының «Чалыы камгалак-
чы» деп класын 364 өөреникчи
дооскан. Олардан 76 доозукчу
шериг өөредилге черлеринче,
артканнары МЧС, ФСБ, кызыгаар,
прокуратура, үндүрүг, истелге
органнарының өөредилге черле-
ринче кирип алгылаан. Доозуп-
каннары ол мергежилдери-биле
ажылдап турарлар.

2002 чылда республиканың
ажиттыгаш ийи чыл болган
юридиктиг лицейин өскүс болгаш

Кадылжылдажылга Дугуржулганын
Алдын-Булакка ат салган.

республика девискээринге тур-
гузаны, сургуулдарга Төрзэн
чүртүн камгалаарынга, патрио-
тизмни кижизидери, шилип алган
мергежилдеринге уламчылап
өөренири, бедик моральдыг,
корум-чурумнуг, организакчы,
ажыл-херекчи, спортчу, амыды-
ралчы дадыгышкынныг кижилерни
өөредип белеткээри.

Тываның Россия-биле дем-
нежилгезиниң 100 чылында
ажиттыгын кадет училищениң
баштайгы доозукчулары бо
өөредилге чылында, тодар-
гайлаарга, дараазында 2019

ямыдан даргалар, башкылар
ону деткип турган. Кол-ла чүве
— уругларга шыырак билиглерни
бээри, оларга кайы-даа адырга
мергежилдиг ажилдаар, ха-
рын-даа күрүне ажилдарын
удуртуп шыдаар лидержи шы-
нарларны хевирлээри. А КПКУ-
да өөредилге-кижизидилге чор-
удулганы, шынап-ла, ынчаар
тургустунган. Ооң чижээ кылдыр
кадеттерниң Россия, делегей
деңнелдиг болгаш Бүгү-армейжи
олимпиадаларга, конкурстарга,
фестивальдарга тилекчилер
болуп турары, оларның ара-
зында чеди кадет Россияның
спорт мастери болуп турарын
чугаалаарга-ла четчир.

Мында бүгү республикадан
шилиттинген оолдар, эрткен
чылдан тура кыстар өөренип
турар. А башкылары база ши-
литтинген, бедик мергежилдиг
кижилер. Эң-не, эң-не шыырак
дээн уругларны чыл дургузунда
кайы хире хынап, шылгап тур-
гаш, училищеже хүлээп ап ту-
рарын билер болгай бис. Ол та-
лазы-биле тускай план-даа бар,
ажылчын бөлүктөр, комиссия-
лар-даа тургустунган. Шыырак
уругларны күскү, кышкы, часкы
школааларга база белеткеп ап
турарлар. Маңаа хамаарыштыр
«Чедишкенин өөреникчи» деп
төлөвилел-даа бар. Сургуулдар-
ны ынчалдыр белеткеп, шилип
келирге, КПКУ-же тулган шыырак
ажы-төл кирип өөренир. Баш-
кылар-даа, ажилдакчылар-даа
ындыг, ынаар душ болган кижичи
кирип шыдаас. Ындыг онза
өөредилге черинге өөренир,
ажылдаар ёзулуг аас-кежик-
ке таваржыр салым-чол кижичи
бүрүзүнге онаашпас. Мында
чүгүлө Тывадан эвес, соңгаартан
өөренип келген оолдар база бар,
бо чылын 5 класска Моолдан үш
сургуул келген. Ынчангаш КПКУ
Россияда даштыкылар өөренип
турар чаңгыс-ла кадет училище
болуп турар.

Эрткен чылын Кызылдың
президентиниң кадет училищези
Россия Федерациязының 100 эң
дээр өөредилге черлериниң
санынче кирген дээр-ле, ында
өөредилге-кижизидилге чору-
дулганы бедик деңнелде тур-
густунганын көргүзүп турар.
Ынчангаш Россияда чаа сай-
зырап эгелээш кадет өөредилге
системазының мурнуку одуруун-
да чоруп олурар Тываның кадет
сургуулдарына, оларның баш-
кыларына моон-даа соңгаар
ынчаар тударын, ам-даа улуг-
улуг чедишкенин болурун
болгаш аңаа өөренир база аңаа
ажылдаар болган аас-кежик-
тиг улус-тур силер, ону бедик
үнелечер деп күзеп каайн.

Надежда ЭРГЕП.

Кадеттерниң плацчыскаалы.

кээннер. Аалчылардан СФО-да
РФ президентиниң төлээзиниң
оралакчызы Любовь Бурда,
Красноярск крайның өөредилге
яамызының төлээзи Лариса
Пронченко, Кемероводан Лю-
бовь Чванова, Сибирьниң кадет
корпусунуң директору Андрей
Бахвалов, Новосибирскиден
профессор Ирина Федосеева
илеткелдерин сонуургатканнар.
Оон училищениң девискээринге
экскурсия, хей мастер-класстар
болган.

Дуржулга солчулганы
деп чүве ындыг солун болур
ужурлуг. Келген делегация
Кызылда ПКУ-нуң материал-
техниктиг баазанын экизин-
ге, өөредилге-кижизидилге
ажылының чогумчалыгына шуут-
ла акты-биле адааргап тура-
рын илередип хөлчөк болганнар.
Бээр кээр мурнунда Тывадан
онзагай чүнү кижичи көөр боор
деп, арай-ла чигзиниглиг тур-
ганнары-даа бар. Ол дугайында
Новосибирскиден Ирина Федо-
сеева чажырбайн чугаалаан. За-
байкальден Наталья Шибано-
ва Тыва дээш, Сибирь дээш
чоргаарланып турар сеткилин
илереткен. Келген делегация
ол хире бедик үнелелди берген

ада-иезиниң хайгааралы чок
арткан уругларның кадет школа-
интернады кылдыр тургускан.
Эрткен өөредилге чылында ону
школа-интернат-биле «Тываның
кадет корпусу» деп аттыг рес-
публика школа-интернады кыл-
дыр кадыпкан. Амгы үеде ында
354 сургуул бар, ооң санын-
да 5-11 класстарда 203 кадет
өөренип турар. Ол ышкы эрткен
чылдан эгелеп республиканың
аңгы-аңгы школаларында кадет
класстар база ажиттыгын. Ын-
дыг класстарның саны 27, ында
578 өөреникчи хаара туттунган.
Бо чылын октябрь 1-ден немей
713 өөреникчилиг 33 кадет класс
ажиттынар.

Кызылда ПКУ федералдыг
өөредилге албан чери болуп
турар, ол Россияның камгалап
яамызының башкарылганында,
а Тываның кадет корпусу — ре-
гионалдыг өөредилге албан
чери, ону Тыва Республиканың
Өөредилге яамызы харылап
турар. Кадет класстарның угла-
нышкыннары: камгалакчылар,
өрт өжүрүкчүлери, шериглер
(спорт-камгалап улуг), кызы-
гааржылар, иштики херектер
ажылдакчылары, казактар.
Оларны ажадып турар сорул-
галары: кадет класстарны бүгү

чылда доозуп үнерлер. Амгы
үеде КПКУ-да 5-11 класстарда
369 кадет өөренип турар. Учи-
лищеде өөредилге-кижизидилге
чорудулганын дугайында
КПКУ-нуң начальнигиниң хүлээл-
гезин күүседип турар Уран-
кыс Мижит-Доржу илеткелинге
тодаргай чугаалап берген. Бо
өөредилге албан чериниң кол
сорулганы — эге шеригжиткен
билиглерниң болгаш шериг
херэзиниң чаңчылдарына, ар-
га-хевирлеринге өөретпишаан,
кадеттерге ниити эки билиглерни
бээри. Шеригжиткен өөредилге
чери болганда, ооң доозукчу-
ларын Россияның камгалап
яамызының тускайжиткан
өөредилге албан черлеринче
киреринге белеткээри.

Ындыг-даа болза сургуулдар
чүгүлө шериг мергежилди ши-
лип алыры албан эвес, оларны
ынчаар кызыгаарлап болбас,
күзели-биле кайы-даа күрүне
албан черинге ажилдап болур
мергежилдерни шилип алыр
эргелиг. Ол дугайында ийи хүн
иштинде эртип турган хей-ле
чугаалажылгаларга Сергей Пи-
липенко, СФО-да бүрүн эргелиг
төлээ Сергей Меняйло онза-
гайлап демдеглеп турду, өске-
даа илеткелчилер, Чазактан,

Аныяктар болгаш сайгарлыкчы ажил

СЫЛДЫСТАРЫҢ ЧАЙНАЗЫН-НА, САЙС!

Амыдыралдың агымы үе-биле деңге сайзыраар, кижиге ол өскерлишкннер карак чивеш аразында дег болур. Кандыг-даа кижиниң аажы-чаңының хевирлетинери ону долгандыр турар улустардан база хамааржыр.

Мен хей ажи-төлдүг өг-бүлеге өстүм. Авам аажок чай чок дааранган олураар. Аңаа бар шаам-биле дузалажып чорааш, даараныр апарымга: "Даараныкчы кижиге шевер, арыг-силиг, кылган ажилын эчизинге чедирер, угаанныг болур" — деп, авам сургаар. Кажан кыс уруг апаргаш "Мода" сеткүүлдерин (1960 чылдарда ол тывылбас) почтадан чагыдып ап, көрүп даарап өөренип турдум. Хепти канчаар даараарындан аңгыда, кижиниң ниити культуразына салдарлыг чүүлдерини ында сүмелеп бижээн. Ынчан-на билгеним, сайзыраңгай күрүнелерде кижиниң амыдыралына эң-не кол мергежилдерге: поварлар, даараныкчылар, баш таарыкчылары хамааржыр. Шынап-ла, кижиниң кадык-чаагай, чараш болурунга бо мергежилдер канчаар-даа аажок дузалыг дээрзин амыдырал бадыткаан.

Республикада бурунгаар үзел-бодалдыг, дидим, үе-биле деңге чаагай чүүлдү бодунга шиңгээдип ап чоруур аныяктар барынга чоргааралым хайныр. Оларның бирээзинге аныяк кыс Сайсуу Монгушту адап болур. Ол хей ажи-төлдүг ус-шевер өг-бүлеге төрүттүнген. Ачазы Биче-оол Монгуш "алдын холдуг" чазаныкчы, бызаңчы. Адазының салдарындан Сайсуу бүгү тала-биле салым-чаяанныг кыс бооп өзүп келген. Ооң өөренип алган мергежилдери хей: повар-кондитер, парикмахер, визажист-стилист, ыраажы-самчы, ус-шевер даараныкчы, каасталгалар кылыр мастер, программист дээш кылып билбес чүүлү чок, езулуг-ла универсал деп болур.

Сайсуунуң аажы-чаңы экииргек, чымчак сеткилдиг, эриг баарлыг. Ол кады төрөөн угбазы чок апаарга, ооң элээди оглун Артышты азырап алган. Артышам Москва хоорайда дээди өөредилге черинде, Россияның Улустар аразының найыралы университеттин 3-кү курузунда өөренип турар. Дуңмазы школазын алдын медаль-биле доосканынга ол аажок чоргаарланыр. Сайсуу дуңмазын деткип, ооң өөредилгезиниң үезинде Москваның төвүнде улуг ЦУМ садында "Сайс" деп студияны ажадып алган. Бо дээрге ооң дидим, шиитпирлиг чоруунуң херечизи. Сайсуунуң бо бүгү ажил-чорудулгазынга авазы

Любовь Ховалыговна биле школачы үезинден эдеришкеш, бо чылын бадылажып алган эки деткип чоруур.

Чүге Сайс апарганыл? Школага өөренип тургаш, бодунга бөрт даарап алгаш, аңаа адын кири даарап алыр дээрге, адының сөөлгү ийи үжүү сыңмайн барган. Бөргүн ынчаар кедип алгаш, школага кээрге, өөрү ону "Сайс" деп шолалап алган. Ша ол хуулгаазын ады ооң чогаадыкчы соруунуң орук айткычызы апарган. Ол ады-биле янзы-бүрү мөөрейлерге, фестивалдарга ыяп-ла тирилгелиг үнүп кээр анаа эвес. Россияның Аныяктар эвилелиниң эрттирген мөөрейинге "Тергин парикма-

хер-2013" деп атты алган. Ол ышкаш "Тергин стилист" деп атка база төлөптүг болган. Улуг бичии мөөрейлерге алган хей шаңналдары ооң хей-аадын көдүрүп чоруур.

Сайсуунуң ук-төөгүзү Сүт-Хөлден үнген. Кызылдың №2 школазына өөренип тургаш, орус дылда эки чугаалаар, төрөөн тыва дылын аажок үнелээр, ырлаар, самнаар, спортка хандыкшылдыг кыс турган. Студент амыдыралы Кызылдың сайгарлыкчылар техникумундан эгелзэн. Аңаа өөренип тургаш база-ла янзы-бүрү мөөрей, фестивальдарга киржип, шаңналдыг черлерни ап келген. Ол бичиизинден чараш прическалар чоруур, төрелдериниң баштарын чогаадып таарар турганындан парикмахер мергежилди шилип алган. Бо мергежилдин салгал дамчаан деп болур. Ооң авазының кады төрөөн Чечек Ховалыговна, ооң уруу Анжела, кенни Алена шупту бедик мергежилдиг парикмахерлер.

Сайсуу студент чылдарында улуг сценаже үнүп, артист болур күзөлдүг чораан. 2004 чылда "90-60-90" деп талантылыг чараш кыстар мөөрейинге 80 киржикчиден 7 кижиге түңнел кезээне эрткен. Оларның бирээзи Сайсуу болган. Аңаа ол "Фотомодель кыс" деп номинацияга төлөптүг болган. "Мисс-Кызыл-2005" мөөрейиниң эң-не талантылыг чараш кызы болган. Олег Сарыгларның "Тываның сылдыстары" деп төлөвилели салым-чаяанныг оолдар, кыстарга орук ажитканын чон билер. Сайсуу бо төлөвилелге киришкеш, дыка хей ажиткыг чүүлдерге өөренип алган. Тываның сурагылыг ыраажылары, артистери Г. Мунзуктуң, С. Ирильдин, Л. Мортай-оолдуң, С. Монгуштуң, О. Сарыгларның, Ю. Ондарның кичээлдеринге өөренип, оларның арга-дуржулгазын алганынга чоргаарла-

нып, мөгейип чоруур. "Тыва сылдыстары" деп төлөвиле телевидениеге көргүскен соң да, хоорайга чоруурга, кичээлдерге чоруурга, бот-тускай Чон мурнунга бодун төлөп көргүзүр дээш бүгү талазын ашын алдынар, бот-тускай болур ужурулуг. Бо төлөвиле чүгле ырлаарына өөрө эвес, видео, фото сессияларга киржип, кижиге бүрүзүнү тускайлаңын, бедикче болурунун оруун ажиткан. Түңнелинде Сайсуу "Анай-Ху" студиязынга ажилдааш, "Бэ-лянтс" деп бөлүк тургузуп гаш, Очур Кара-Сал-биле ажадып эгелзэн соонда, ат-алды улам бедзэн. Ынчалза-даа Сайсуу стилист болур күзөлдүг күштүүндөн бо бөлүктөн үнүп "Виктория" деп чарашта салон ажадып алган. Ооң-да чергелештир "СтудиоСайс" модельдер агентилелин түзүп алгаш, аңаа 12 харда харга чедир оолдар, кыстар вокал болгаш хореограф, кичээлдер чорудуп эгелзэн өөреникчилери-биле хей мөөрейлерге киришкеш, тинчилер болганнар.

Сайсуу Монгуштуң чогаадыкчы ажилы бо чылдың октябрь 15 чыл болур. Чаа ырлары альбомун, видеоклиптер, бодунуң даараан дизайнер кай аяныг хептерин, чогаа кылган каасталгаларын, ашыйрайны чараштап каастамакياج болгаш прическалар көргүзүүн — бо бүгүнү чараш шоу кылдыр чонга раалгадыр. Аңаа ооң талантынын ажиткан башкы деткикчилери, чагыкчылыг мөгейикчилери доозазы кире.

Тывада мындыг кайгам талантылыг кыс Сайсуу Монгуш чурттап, чонунга бар болуп, аныяктарга үлөп көргүзүп чоруур чоргааран Бурунгаар көрүштүг, чүткүг кижилерниң тура-соруу чешпес. Эр хей, Сайс! Бедикте сылдыстарың улам-на чырыс.

Светлана ДАНЗЫН-О
хоочун журналист

Чаа-Хөлдүң кожуун библиотеказының 40 чылдаанынга

ЧЫЛДАР ШУУЖУП ЭРТИП ТУРДА...

Чаа-Хөл кожуунуң төп ном саңының тургустунганындан бээр 40 чыл оюн 2018 чылда демдеглээр деп белеткенип турар.

Тыва улустуң үлөгер домаанда "Эртинени черден казар, эртемнерни номдан тывар" дээни ханы уткалыг. Улуг, бичии номчукчуларга янзы-бүрү номнар, солун-сеткүүлдерни чедирип, солун хемчеглерни эрттирип, номнуң ажитканын, угаан-бодал сайзыралына дузалыын, бо үеде чеже-даа амыдырал хөгжүп, интернет четкизи тыттып келген болза, номнуң дузазы черле читпес дээр амыдыралда көскү. Кожуунуң төп ном саңы бо чылдар иштинде сайзырап, үениң аайы, негелдезинге деңге хөгжүп, номчукчулар-биле харылзаазын үспейн, өзүп орап салгалдарга кижизидилге ажилын чорудуп турар.

"Хоочун коктуг, хола кактыг" дээр болгай кожуунуң төп

ном саңына ажилдап чораан хоочуннарывысты сактып, оларның биске арттырып каан аргасумелерин, дуржулгазын ажиллап, үнелеп бодап чоруур бис. Оларга З.Т. Кулбузек — баштайгы директоруус, Д.Т. Чозуту (олар ам бистиң аравыста чок), К.М. Сүгежик, Л.М. Сундуй хамааржырлар. Оларның соон дарый ажилдап чоруур хоочуннарывыс У.М. Монгуш, Д.Д. Даспак, Е.В. Дамчай ам бо үеде аныяктарга үлөгер-чижээн көргүзүп, оларны өөредип, чагыг-сүмезин берип чоруурлар.

Хоочун номчукчуларывыс дуңгайында сагымас аргавыс чок. Ном саңы тургустунганындан эгелеп бо үеде чедир үзүктел чок библиотекага кээп, бистиң ажилывысты үнелеп, янзы-бүрү хемчеглерге идепкейлиг киржип чоруур номчукчуларывыс: Х.Т. Даржаа, Е.Н. Сандуу, К.Д. Сат, Д.М. Демчик, Б.Х. Кечил, Р.Х. Ховалыг, Т.Б. Дун-оол, С.И. Сарым-

оол, К.Д. Сотпа, М.С. Чымба, М. Аралбай, О.О. Ховалыг, З.Д. Маады болгаш өскелер-даа.

Биске аңгы-аңгы чылдарда ажилдап чораан хоочуннары болгаш аныяктарны дөгерезин маңаа сактып бижири бол-дунмас, ынчалза-даа оларның кылган ажил-ижи утундурбас. Чүге дээрге олар кожуунуң төп ном саңының сайзыралына, төөгүзүңге балалбас исти арттырган.

Чылдар шуужуп эртип турда, шапкын сайзырап келген Чаа-Хөл кожуунуң төп ном саңы бо чылын 40 чылын демдеглээр бо. Мугур харлаан ном саңының мурнун орта байыр сөңнеп, улуг-биче, хоочун-даа номчукчуларывыска, кады ажилдап чоруур эш-өөрүвүске, хоочуннарга кадыкшылды, аас-кежиин күзеп каайн.

Динара ДОРЖУ,
Чаа-Хөл кожуунуң төп
ном саңының эргелдиги

Истелге медээлеринден

ОВААРЫМЧА ЧОГУ-БИЛЕ

Тывада тус черниң чурттакчызы херээжен кижиге чаш оглун оваарымча чогу-биле өлүмге чедиргени дээш каразыттырып турар.

2018 чылдың август 19-та Кызыл хоорайның эрге-хоойлу камгалаар органына оң талакы эриктиң дачалар ниитилелиниң Зверохозяйство кудумчузунда хуу чуртталга бажыңындан кем-дээшкн алган им-демдектер чок 2 айлыг чаш оолдуң мөчүзү тывылганын дыңнаткан. Ук барымдаага хамаарыштыр Россия Истелге комитетиниң Тыва Республикада истелге органнары РФ-тиң КК-ниң 109 чүүлүнүн 1 кезээ-биле көрдүнген (оваарымча чогу-биле өлүмге чедирген) кеземче херээжен оттурган.

Истелгениң тайылбыры-биле алырга, 2018 чылдың август 18-тен 19 дүнезинче 00 шактан даң бажының 07 шак аразында бот-тускайлар херээ-

жен кижиге таныш улустары бажыңына тургаш, 2 айлыг оглунуң чанынга эзирик үчүдүп алган. Дүне ол огу эмзирип чыда удуй берген. Тенинде оттуп келгеш көөргүч огу тынмайн чыдар болгаш баш бурунгаар тодараттынны-биле, чаш оол агаар чедипезинден тынып чадааш өлүп болуп турар.

Бо хүнде кеземче херээжен хамаарыштыр болгаш таварылганың шупту байдалын илередип тодарадыры уланган истелге хемчеглер чорудуп турар. Чаш төлдү өлгөн чылдагаанын шын тодарадыры-биле, суд-медицина экспертизанын эрттирер. Истелге херээжен истелгезин даа уламчылап турар.

А.А. Нурба
Истелге эргелелин
удуртукчузунун уулу
дузалакчы

Башкылар хүнүнге

ЧУРТТАП ЭРТКЕН НАЗЫНЫМНЫ ЧЕКТЕВЕС МЕН

Тывада улус-чонунга хүндүткелдиг, төлөптүг ховар кижилерниң бирээзи хоочун башкы, эртем шинчилекчизи Елизавета Боракаевна САЛЗЫНМАА. Ол делегейде эң-не буянныг башкы мергежилин шилип алгаш, төрөөн чер-чуртунга өөредилге болгаш эртем-билигни хөгжүдөр талазы-биле бодунуң улуг үлүг-хуузу биче сеткилдиг-биле кириген. Тываның күрүне университетинин филология факультетинин баштайгы деканы. Тыва АССР-ниң школаларының алдарлыг башкызы, хөй-ниити ажилдакчызы, республиканың херэзженнер чөвүлелиниң хөгжигүнү. Төөгү эртемнеринин доктору Аранчын Юрий Луджаповичинин өөнүн ишти, идегелдиг эргим эжи.

Тываның үш аңгы төөгүлүг үе-чадазын көрүп чурттап эрткен, сезен чеди харлыг, хүндүткелдиг эргим өгбевистиң амыр-мендизин айтырып, амыдырал-чуртталгазының дугайында сонургап, ужуражып, интервью ап, чугаалажыр аас-кежиктиг болдувус.

Хүндүлүг эргим башкывыс, өскөн-эртен чериңер болгаш эргим чоок тунар дугайында номчукчуларга таштырып көөрүңерни дилээр-дир бис.

Ужуражып чедип келгениңер дээш, тирдим. Эрткен чүс чылда (баштактанып) «бүдүүлүк» үеде төрүттүнген кижиниң ийин. Онза сонургадыр чүвем-даа ыңчан Тыва Арат Республика аңгы үеде турган. Тангыс кожунунуң Чагытай эринге төрүттүнген мен. Төрүттүнген, өскөн-эртен чуртум-на ол. Ада-иём бөдүүн аттар. Үш кыстың хеймери мен.

Ачам, авам каш инектиг, каш хойлуг, каш аъттыг чораан. Байларга-даа, ортакшыдалдыг улуска-даа, түрөңги кижиге-даа хамаарышпас. Боттарының амыралыңа четчир хире мал-маганныг. Ол эсе садыг-саймаа бар эвес, шупту араттар тарының шаанче, бот-боттарыңа дуза-тып, алчып-бержи чурттап чорааннар ийин.

Ачам ырак-узак чорук-херээн кылыр, малын кадарып, карактаар. Оон мыр кылаштааш кээин дээш, чактыр боо-адынга дергилеп алгаш, Тангыс-Уула газының ногаан эзиминче чоруп-ла каар. Каш деп сөс-даа чугаалавас турган. Келликтей авам ачамны бараадап көөр. ы оранчоктан ачамның таалыңында ыгун эскерип, «Ачаң чүөктүг кел чор, калыг хевирлиг» деп чугаалаарга, аажок ыраар турган мен. Ачамның олчазы элик-а, койгун-даа, куш-даа болур. Чаңгыстан чүве когаратпас кижиге чораан.

Авам каш инээн саап алгаш, шуут малы казы малы доктаавайн барган чоок-кавы каларыңа сүдүн хуучугашка үлей кут-ш. «Ол өггө, бо өггө чедир бер» дээш, ни чорудуптар турган. Чедир бер бээр дам. Оода сүттүг шай ижи чоруур бол-дээш, ыңчаар сагыш човап чораан-дыр ин. Кожавыста аалга бир кырган чурттап турган. Ол авамга улуг калбак бүрүде сап-каан кош адыш ишти борбак-борбак эзин ышкаш чүүлдер бергеш, «Хүн ка-анга көргүзүп болбас, шыгжап ал. Чүгле ректиге ижер» деп турган. Эм оът берген идалдыг. Бөдүүн араттар ыңчаар-ла бар-гун үлөжи, алчып-бержи, дузалажып чурттап чорааннар-дыр ийин. Оон мону, он соонда дуу ол чүве алыин деп артык алыксап чоруур кижиге-даа чок. Шупту дүүн, биче сеткилдиг.

Бир кожавыста аалдың херэзжен ээзи каа аар божаан. Аалының ээзи бичии ш төлүн мээң ада-иёмге эккелгеш, «Бо алду өстүржүп берип көрүңер, инектиг, т-саанныг улус» деп аажок дилээн. Ачам-ам суг ол чаш уругну ап алгаш, олчаан истин оол дунмавыс кылдыр шуут өстүрүп ырап алганнар.

Бичии шаавыста чай кээрге, шуут улуг ырышкү чүве болгай. Кызыл-Арыг, Балга-ан, Шамбалыг, Межегей, Дүрген, Хадың дээш ол кезек черлерниң хамык аалдары шупту чайлаглап көжүп келирге, Чагы-ай хөлдү дээскиндир ак-ак өглер апаар. алдарың мал-маганы кодан-коданы-иле ак чайт апарган оъттап чоруур. Инек, ай-өшкү, чылгы дээш мал-маган эңмежок ай чүве болгай.

Бир аалдың уруглары эштип эгелей кээрге, өске аалдарның уруглары эш-өөрүн ырап кааш, уурук-сууруктап чет-

Изиг хүннерде хөлдөн үнмейн, эштип ойнап хүнээр бис. Көгертир доңгулап калган, сириңейинп-даа турзувусса, эштип-ле тур-рар бис. Авалары, улуг улустары-ла сүрүп келбес болза, чанмас. Чүгле улуг-биче кижилер эвес, мал-маган, ыт-куш, бойдустун төлдери деп-даа болур, изиг кааң хүннерде база хөлдөн ыравас турган. Хөлче кирген соонда, үнмейн эштип туруп бээр боорумга ыңдыг боор, ачам мени «Чагытайның көк байлаңы чүвемни» деп чассыдар чораан.

Силерниң ажил-ижиңер Тываның күрүне университеди-биле тудуш харылзаалыг болгай. Ажыы-биле чугаалаар болза, республиканың иштинде силерге башкылатпаан төөгү, орус дыл, тыва дыл, эге класстар башкылары ховар. Силерниң холуңарга чаңгыс эвес, а элээн хөй салгалдың башкылары өзүп, дээди эртем-билигни чедип алган. Ынчангаш силерниң үжүк-бижити өөренип, эртем-билиг-биле чепсегленген үелериңерни аажок сонургап турар бис, башкы.

— 1930 чылда тыва бижи чогаттын-ган соонда, чонну калбаа-биле бижикке өөредир дээш чайлаг школаларын чер-черге ажыткан турган. Номчуп, бижи өөренип алган аныктарны түр курстарга өөреткилээш, үжүк-бижи өөредир кылдыр чорутулап турган. Мен 7 харлыг турумда угбам бир эжин эдертип эккелгеш, «Бижи өөредир башкы-дыр. Бистиң аалывыска чурттаар» деп чугаалап турган. Чаражы кончуг анык уруг чүве. Адын Семизей дээр. Баштайгы башкым ол болган. Ол шагда карандаш, демир-үжүк, саазын-даа чок чүве-дир ийин. Шупту аалдарның улуг улустары чыгып келгеш, черге олургулап алырлар. Бижи өөредир башкы калбак ыяшче хүл чажып алгаш, кээрген ышкаш ыяш-биле чу-руп тургаш, үжүктөрни өөредип турган. Бис-ти бичии уругларны-даа өөредир дивейн турган боор. Улуг улустарывысты эдерип чеде бергеш, чанынга сонургап олурган улус-тур бис ийин. Бичии кижиниң угааны чүү боор, өөредип турган үжүктөрни дораан сегирип, шингээди аптар болгай. Ынчап олургаш, үжүктөрни танып биле берген мен. Аажок сонургак, шимченгир турган боор мен. «Ол үжүк, бо үжүк кандыг?» — дээш, ол башкымдан салдыкпайн, соондан сүрүп айтырынып туруп берген мен. Угбам мени: «Улуг кижиден хөй чүве айтырбас хоржок, дунмам» — деп шаг болган. Каш хонук дургузунда үжүктөрни өөренип ал-дым. Оон чайлаг школазынга келген улуг улустарның кайы-бирээзи:

— Ол үжүк кандыг ийик? — дээш, айтыра бээрге, башкывыс:

— Бичии дузалакчылыг апарган болба-зык мен бе! Айтып бер, Салзынмаа — дээр-ге, ол бичии хиремде, чанынга чеде бергеш, айтып берип турдум.

Чайлаг школазынга улуг улустар колдуунда адын салып өөренип алгаш-ла, чоруй баар турду. Бичии уругларны Бай-Хаактын школа интернадынга улаштыр өөредип турган. Мен аңаа барып өөренир болдум. Чагытайдан Бай-Хаакка чедир чер аразы элээн ырак. Солуп мунар аът ап чоруур дээрге база түвектиг. Ачам мени школа-интернатка чедирип каар-дээш, Чаңгыс аъттыг үнүпкен бис. Ачам адын

алгаш: «Менден эки дыңзыг туттунуп алыр сен, уруум» — дээш, бир холу-биле адының дынын, өске холу-биле мени ооргандан тудуп алгаш чораан. Ачам база улуг кижидир ийин. «Чаа, уруум, маңаа дыштанып алыып, шылай бердим» — дээр-ге-ле, док-таап, дыштанып чорааш, чеде бердивис.

Бай-Хаактын школа-интернадынга чүгле бирден дөрт класска чедир өөредир эге школа турган. Колдуунда-ла үе-черге оолдар, уруглар өөренип турган. Клазывыс башкызы Биче-оол деп башкы. Назыны элээн улгадып, оорга-мойну бүшкүе берген кырган-ачавыс ышкаш кижиге боорга, «кырган башкывыс» дээр турган бис. Ийи дугаар башкым ол чүве. Ол башкывыс Алтайга өөренип чораан. Биске, бичии уругларга, ырлап берейн дээш: «Алтайым, Алтайым. Алдын баштыг Алтайымны» дээш, будун тепсеп, ырлап бээрге, аажок амыраар турган бис.

Ынчан аңаа Андрей деп аттыг орус кижиге чурттап турган. Тывалар ону Ондарай дээр. Ол узун ыяштар-биле кажаалап алган огородунга картошка тарып турган. Интернатта өрээливис иштинге контрамарка дээр демир суугуга картошка өрттедип чип өөренип алган бис.

Кыш кээрге, дагдан чуңгулаар турдувус. Шанаавыс чок турган. Интернаттың аш-чем дажыглар улуг шанаа турган. Аътка кожуп сөөртүр шанак. Дыштаныр хүннерде ол шанагы дагже кызыл күш-биле идип үндүрүп алыр турдувус. Дагдан бадарда, шупту шанак кырынга кыр-кырывыстан чыткылапкаш, чуңгулап бады баар бис. Бичии оолдар, уруглар болгаш, эңдере кижиге бастыктажып чыдыптар турдувус. Дагдан бадарга, шанак шуут караш дээр. Хөглүү-даа кончуг. Кымнар ам-даа чуңгулакшап турарып, олар улуг шанагы идип сөөртүп үндүрер-ле. Бергежи-даа, солуну-даа кончуг.

«Дирг-чурукту» азы кинону Бай-Хаакка база көргүзүп турган. Ону көөрү өртектиг. Бистер, бичии улус, акша-көпөк деп чүве көрүп көргөн эвес бис. Куруг бис. Ада-иеле-ривис акшалыг-даа турган болза, биске ону каяа тутсур, безин көргүспес-даа турган боор. «Дирг-чурук» көрүксээн бичии улус, бистер, экранның арты талазын дургаар олуруп-даа, чыдып-даа алгаш көөр турган бис. Артындан көөрге чүү боор, шупту чүве дедир шимчеп чоруп турар. А бис ында көрүп-ле чыдар бис. Чамдык оолдар харын чадап кааш, киномеханиктиң таакпылап, ырадыр кылаштай бергенин ажыглап, экранның адаандан үңгөп кире бээр тур-ган. Ам сахтып турарымга, «Чапаев» деп кинону ыңчаар көргенивис ол. Эге школаны доозуп алган бис. Мени улаштыр Кызылга барып өөренир сен дээн, башкылар ыңчаар шилээн болган.

Кызыл хоорайга 1941 чылдың ча-йынында 11 харлыымда өөренип чедип келдим. Сөөгүм черле бичии боорумга, улуг улус мени аажок чаптаар, кээргээр турган. Баштай пионер лагеринге турган бис. Галстук-даа шарып билбес турган мен, вожатый башкыларывыс шарып бээр. Лагерьниң турган чери Серебрянка хем чоогу. Ол хемниң эриктери кадыр, ханы боорга, уругларны аңаа эжиндирбейн тур-ган. Чүгле Каа-Хемче чедирип турган. Ха-мык улустун бичиизи болгаш, чыскаалдың эң сөөлүңге турдум. Бо-ла ховаган сүрүп, чечектер чарашынып, ооң чанынга олур-каапкаш, ону чыттап, тудуп суйбап, магадап чорааш, өөрүмден чыдып-ла каар мен. Башкыларым мени: «Чыдып кагбас сен шүве» — деп чагып-ла турар, хоржок болган мен. Улуг шыраак мага-боттук Эмер-Са-рыг деп вожатый мени мойнунга олуртуп алгаш, чыскаалдың соонга чоруур турган. Бистиң отрядывыска чүгле эр башкылар вожатыйлап турду. Бир хүн хамык улус Тока дарга келир, шугум чыскаалы болур деп дүвүрөп турган. Дарга кээрге шугум чыскаалы болган. Тока дарга сөс алгаш, «Бистиң кожавыс, улуг акывысче дайзын халдаан, дайын эгелээн» деп чугаалап турган. Ол үеде дайын деп чүвениң ужу-руктазын-даа билбес турган бис. Оон ол чыскаал соонда башкыларывыс дайын дугайында тайылбырлап берген.

(Уланчылыг)

Рада ДЕМЧИК.
Кызыл хоорай.

БАШКЫВЫСКА МӨГЕЙИГ

Кижиге миннип доругуп келирге, бир-ле дугаарын-да үжүк-бижикке өөредип каан башкызын ак оруум-ну ажыдып, айтып берген «бурганым» деп сактып, мөгейип чоруур боор деп бодаар мен.

1937 чыл. 6 харлыг турумда бистиң Аяңгаты сумузунуң Суг-Бажынга «Чайлаг школазы» деп ат-биле ийи-үш өглерни тиккеш, аалдарны кезип, чарлап тургаш, бичии уругларны чыып, бөлүп эккелгеш, өөредип эгелээн. Бис-ти ыңчан Буян Монгуш башкы өөредип турган чүве. Калбак фа-нера ыяшка хой кудуруунуң үзүн чаап алгаш, ынаар ыяш хүлүн чажып урупкаш, аңаа чыпшына бээрге, шиш баштыг ыяш-биле «А» деп үжүктү бижээш, авай, ачай, аал, аът деп сөстөрни өөредип эгелээнин эки сактыр мен. Оон эгелээш-ле болуп чон үжүк-бижикке өөренип, солуннар-ны номчуп турар апарган.

Чоорту 1944 чылда Кызыл-Мажалыкка Аяңгаты, Шекпээр, Хөндөлең суурларның чону эмге-лежип тургаш, эге школаны тут-каш, улус-чоннуң ажы-төлүн өөредип эгелээн. Бисти 4 класска чедир Шыдыраа Мугурту-оглу Монгуш өөредип каан. 1944 чылда Тыва Арат Республиканы ССРЭ-ге кадыккан соонда, биске элээн хөй орус дыл, литература башкылары ажылдап турган. Ол үеде 4-кү классчылар кинодан элээн хөй орус чугааның утказын билип турар апарган бис. Оон бээр ам 74 чыл эрте берди. Ол үеде бисти орус дылга өөредип чораан башкывыс Елизавета Аверьяновна Тас-оол-даа бар. Бо улуг назылыг хүндүткелдиг башкымга мөгейип, хүндүлөп, чоргаарланып чоруур мен.

1944 чылда чаңгыс класска кады өөренип турган өөрлеримни сактып, ончалап оарымга, Шырап Шурумаа, Серен Кан-дан суглар ам-даа бар. Бистер 88 хар чеде берген бис. А ол бистиң башкывыс Елизавета Аверьяновнаның хар-назыны 90 ажа берген боор ийин. Че, кайы хире улуг назылыг башкывыс-тыр? Ам бодап чоруурумга, 1920-25 чылдарда төрүттүнген узун назылыг болган уксаалыг өгбелерден арай бичии, 1930-35 чылдарда төрүттүнген улусту ол башкы өөредип турган-дыр.

Елизавета Аверьяновна боду татар уктуг. Тыва дыл база татар дыл төрөлдөшкөк түрк дыл-дар бөлүүңге хамааржыр. Ол үеде орус дылда эртемнерни башкывыс биске хелемечилеп очулдуруп бээрге, ол дораан угаап-билип чоруй баар турду-вус. Ооң уламындан өөреникчи кижиге башкызын улам хүндүлээр боор чораан. Сөөлүңде барып башкывыс Тас-оол Всеволод Ламаевич-биле өг-бүлө туткан, 2 оолдуг, бир кыстыг болганнар. Оларның улуг оглу Роман Тас-оол сурагылы журналистерниң бирээзи, «Тувинская правда» солуннуң кол редактору болуп хөй чылдарда ажылдап келген. Ол дээрге бистиң башкывыс Елизавета Аверьяновнаның ажы-төлүн эки кижилер кылдыр кижиге-дир алган чолу, алдары-дыр. Башкывыска мөгейип, чалбарып йөрээдивис!

Бады ООРЖАК.

Төлөптүг салгал

АВАМ
БЕЛЭЭ

Авамның меңээ артты-
рып берген эргим өнчүзү –
хеп даараар машиназы бар.
Аңаа дааранып олургаш,
уран даараан угулзалар-
дан уттундурбас чашкы
эргим авам шырайын,
өскөн-төрөөн кижиле-
рим карактарымга көстүп,
апарның эргим омур-хевир-
лери, эглип келбес үелерни
сагындырып, чырык сак-
тышкыннарны чайгаар
оттуруп келир.

Чашкы-чалыы үем чаптып
Чалбак-Хараганның ча-
делемнеринге, Сүт-Хөлдүн
дургаар өскөн янзы-бүрү
каас чечектерлиг ажык-
тынга, эртенги шалыңын сүзүп,
аржаан сугларын ижип
доруруп келген мен.

Миннип кээримге-ле, авам
Тасовна Монгуш кезээ-
хулу куруг орбас иженген, даа-
раан олурар. Авам кончуг ше-
ра чораан. Алгы-кешти эттээш,
идиктерни, чеңи-чоктарны,
тоннарны чараштыр даа-
ра киж.

1929 чылда даараныр шевер
киже чугула херек хеп даараар
шинаны чедишкен 6 харлыг
ыры, бир бидон (50 литр) сар-
ы-биле садып алганын сактып
таалап олурар чүве. Оозунга
аажок, ажи-төлгө дээс-
кезээде хүндүлүг дөрдө апта-
ырында турарын сактыр мен.
1932 чылда Сүт-Хөлчө чай-
таппап көжүр бар чорда, чүдүрүп
ан борбак улуг дус хеп даа-
ра машиназының кырынче
ап дүшкенин аажок хомудаан
еткил-биле чугаалап орга-
н дыйнаан мен. Харын-даа
шинаның хавы шынарлыг, бы-
гы-ыштан кылган болгаш, оозу
олган, машина боду тооваан
ап чугаалап олурар киж.

Авам ол машиназынга чүглө
истиң хевистиң звес, а ко-
аларының, төрелдеринин, ха-
н-даа таныыр кижилеринин
элээн күүседип, янзы-бүрү
терни даарап чораан. Бодунун
тээш, сарыг өң-биле өңнээш,
уштап чымчаткан хой кеште-
инден бистерге кончуг чылыг,
араш, эптиг кышкы тоннарны
шиназынга даарап берип чо-
ан. Ол тоннарывысты Суг-Аксы
ону магадап, сонуургап ханмас
урду ийн.

Авам хеп даараарда, киж-
терни каш катап хемчээп турбас
чыс көрүп алырга чед-

раан. Кандыг-даа кижиге даараан
хеви дыка өй, эптиг, тааржыр
боор.

Хеп даараар машиназынга
авам янзы-бүрү бөрттерни база
даарап чораан. Каас-чараш чин-
чилээн эр, кыс тыва бөрттерден
аңгыда хураган, дини, дилги, киш
кештеринден кышкы бөрттерни,
чазын-күзүн кедер чуга бөрттерни
база даарап турган.

Ачам – Алдын-оол Данзыры-
кай оглу Ховалыг. Ачамның хеви
бодунга тааржыр, шевергин,
өскөлөргө дөмөйлөшпөс, онза-
гай, чараш чораанын сактыр мен.
Ону авам уран шевер холдары-
биле даарап берип чорааны ол.
Ачамның бөрттери безин бир тус-
кай аян-биле даараттырган боор
чораан. Кышкы бөргү безин үш
аңгы боор киж – дилги кежи бе-

дик бөргү, дини кежи халбаңныг
бөргү, хураган кежи кылын бөргү.
Ачамның хуралдап кедер костюм,
чүвүр, хөйлеңин безин дыка ча-
раш кылдыр даарап чораанын ам
магадап сактыр мен.

Авамның бир онзагай даа-
раар чүүлү – таакпы хавы. Янзы-
бүрү угулзалар-биле чараштап,
өңгүр, чараш торгу-биле каастап
даараар. Ачамның таакпызының
хавы бир тускай турганын ам-даа
утпаан мен.

База бир онзагайлап даараар
чүүлү – шай, дус хавы. Өгленген
аныктарга белек кылдыр шай,
дус хавын улус-чон чүглө авамга
чагыыр чүве. Өгленген анык-
тарга даараан шай, дус хавы
бир-ле уткалыг боор киж. Оң
угулзалары аныктарның оруун
актаан, ажи-төлдү йөрээген дег
болур. Каасталгага авам бурун
шагның угулзаларындан аңгыда,
аңаа немей ол үениң омур-хевир-
лерин кири даарагылаар турган.
Кижээ: бир шай, дус хавында
өлчөй удазынының иштинде
чүрек хевирин тудуп алган эжеш
дуруялар ораарын чарашынып,
магадап көргөн ийик мен. Кончу-
ла тывызык, технолог, модельер
турганын ам бодап, сактып ора,
кайгап ханмас мен.

Авам хеп даараар машиназын
«Хеймер кызым эдилезин» дээш,
меңээ эккеп берген. Авам белээн
камныг, эргелелдиг эдилеп, ажи-
төлүмгө, уйнуктарымга чараш
идик-хепти даарап берип чор мен.

Даараныкчы авамның удазын-
нарының оруктары амыдыралдың
узу төөгүзүн даарап, угулза-хээ-
лери чараш чуртталганы йөрээп,
бичежек дурт-сыны, чараш улуг
карактары, узун чоон чажы
салгалдарының омур-хевиринде
артып, хеп даараар машинаның
даажы амыдыралдың чүрээниң
согуу дег уламчылап чоруурунга
чоргаарланыр-дыр мен.

Клара САТ.

Комсомолдун 100 чылдаанынга

КОНЧУГ ЭРЕС ЧУРТТАП ЭРТКЕН,
КОМСОМОЛЧУ ЧЫЛДАРЫМНЫ!

Бо хүнгү чурттап турар үевис, даарта
барып төөгүвүс апаар болгай. Эрткен
орувусче хая көрүнүп, эки чүүлдерни
сактып, амыдыралывыска болган бо-
луушкуннарны анык салгалга өөредиг
болуру-биле экизин, бергезин-даа солун
дамчытыр чугаалажып чоруулурар. Улуг
апарган боттарывыстың — кижиге бүрүзүнүн
амыдыралында чырып, хып арткан онза,
чараш болуушкуннар хөй болгай.

Мен бодумнун анык үелеримден, эң-не
шылгараңгай-биле ажилдаан чылдарымны —
комсомолчу чылдарым деп санап чоруур мен.
8-ки классты доозуп тура, май айда комсомол
кежигүнүңгө кирип алганымда, школаның
башкылар өрээлинче кыйгырып кири бергеш,
элээн хөй башкылар бүгү школаның комсомол
организациязының секретарына ажилдаарын
меңээ сүмелзэннер. Ол чылын мээң акым,
Борис Очур-оолович, 10-гу классты доозуп
үнерге, оң орунунга мени салып турганын
ол-дур ийн. Каш хонганда, комсомол активин
чыгаш, мени секретарына бадыладып каан-
нар. Бичии кижиге бодумдан ийи үш класс улуг
өөреникчилер башкарып ажилдаар деп чүлдү
бодуп келгеш, коргуп, муңгарап-даа турган
мен. Комитет кежигүннеринге, үстүкү класс
өөреникчилери база соңгуткан, оларның ара-
зындан узун мага-боттук, кончуг шыырак спортчу
10-гу класстың өөреникчизи Оюн-оол Амыртас
база турган. Мээң чүнү кылыр, канчаар ажил-
даар деп салган сорулгама удурланмас-даа,
олчаан күүседир, аажок бүдүштүг, кижизиг
акый-ла болгай. Ол үениң өөреникчилери, чер-
ле дыка-ла төлөптүг, бодундан бичии-даа кижиге
ажылдаарга, ону ындыг-мындыг деп турбас,
ыяап-ла негелдезин күүсеткен турар, кайгамчык
бөдүүн сеткилдиг чараш улус-тур ийн. Школага
канчаар кижизиттинер болдур, соонда барып
ыяап-ла бир-ле чүүлге шылгарап кээр, ол үениң
кижизиттинген кижилери бо хүнге чедир чон-
биле төлөптүг ажилдап чоруурлары хөй. Оюн-
оол Хертековичиниң Мөңгүн-Тайга кожуунун
Төлээлекчилер хуралының даргазынга чоокка
чедир-ле депшип ажилдап чораанынга школаның
чылдарындан хөй-ниити ажилдарынга өөренип
алган арга-дуржулганың салдары улуг деп
бодуур мен.

Школага өөренип чораан чылдарымда мээң
чаңгысклассчы эштерим меңээ чөлөңгүш,
даянгыш болуп, дыка хөй чараш чүүлдерни
кылган. Өске школаларның комсомол организа-
циялары-биле соңчарышты организастап, бир
классты комсомол өрээли кылдыр дерип алгаш,
школага болгаш кожуунга эртер ужурулг бүгү-ле
хемчелгерге кирип чораан бис. Ол дерилге-ши-
мелдени комсомолчу даалга-биле класымның
оолдары Валентин Салчак, Ондар-оол Донгак,
Сергей Салчак олар кылып чордулар, дыка-ла
чараш чуруур-бичиир оолдар чүве.

Бистиң комсомол организациявыс кызыл
туктуң адаа-биле кыйгырылгарга төлөптүг болуп,
школаны дооскужевиске чедир районга бирги
одуругга турдувус. Мээң ажилдап турган үемде,
9-ку класска өөренип турумда, Багай-оол Сал-
чаккович Барба дарга (ынчангы райком партия
ажылдакчызы) «Көк бантиктиг уруг» деп мээң
дугайымда очеригин бижээш, «Шын» солунга
үндүргенин утпайн чор мен.

Ортумак школаны доозупкаш, ол чы-
лын кайнаар-даа өөренип кирбээн мен.
Чаңгысклассчыларым-биле 500 баш хураган
хүлээп алгаш, кадарчылап үнүпкен бис. Колхоз
баштаар черниң даргазы Хертек Чүдеевич
Кудурукпай дарга бисти дыка-ла деткээн,
шалыңывыска 30 хууну немей төлөп берип,
чурттаар улуг майгыны бергеш, колхозтуң эң
чүгүрүк Эки-Доруг деп аьдын берип каан. Ол
аьттың ооргазын ийи черден аяк аксы хире деже
мунуп каан боорга, кээргээш, мунар хамаанчок,
чедип алгаш оьткарып турдувус, чайны өттүр
сула чайлаан, күзүн семирээш, ооргазының
оюк черлери-даа эттинген, чаражы дээрге эмин
эрттир мал-ла болгай. Каш хонганывыска, ком-
сомолчу аныктар мал ажылынче үнгөн дээш,
корреспонденттер-даа үзүлбестээн, бисти
чурукка тырттырган, солунга бижээн, аажок-ла
турар чүве. Оон бужургангаш, ырак Чайлаг-Өзен
тайгазынче көжүп чоруй барган бис.

Ол чайын, арга-дуржулгавыс эвээш, чаа-ла
школаның парта артындан үнгөн кыс улуска
коргунчуу кончуг боорга, мээң ада-иём улуг мал-
чынар чоогунга хондуруп каан, аңаа чайлаан
бис. Аалдарының улуг улузу, бистерни сонуургаар,
айтып-сургап, инээн сагдырып, мал-маганың
одарын солуурун, кажаа тудар черлери бол-
гаш сиген-ширбиил кезерин тайлыбырлап,
бисти амыдыралдың янзы-бүрү талааларына
кадарып чоруур хураганна-

ривысты орус литератураның чогаалдарының
маадырларының ады-биле адаар турган бис
Чижээлээрге: Пушкин, Толстой, Пушкин, хөй
баштаар хураганна — Ленин, чыдып каар шүшпөң
хураганна Черепашка... дээш-ле баар бис.
Чайын хураганнарывысты кезээ кажаалаарда,
эртен үндүрерде, ыяап-ла санаар турган бис.
Бир-ле катап, та чалгаараанывыс ол чүве, ке-
жээ санавайн чыдып алган бис. Даң бажында
санаарывыска, бежен ажыг хураганывыс чок,
кежээки оларда үзүлген болган. Полина эжим
кадаргаш, үзе айдап эккелген болган. «Ам шуут
ат болган-дыр бис, эжим, мен тайга кырындан
бээр дилээйн, сен хоюң үндүрүп тур шүве»
— дээш, Эки-Доругну чавыдактапкаш, тайга
кырынче эзир куш дег чүгүртүп үнүпкен мен. Бир
артты ашкыш-ла, чүрээм аарыыр, сактырымга,
бөрүлөр кырып каапкан ышкыш боор, ынчаар
ийи-үш-даа артты ажыр дилээш, тыппаан мен.
Дүүш чедип орда тайга кырында сарыг хаялар
баарына олуруп алгаш, аалды харап, тураннап
ор мен. Аалда улус Дамба Саяатының чылгызын
бөлүп кажаалап, чааш аьттарны тудуп чоруп
турлар. Ам харын чүвениң хөлү эртип, аалдың
улузу дыңнап кааш, үзүлген хойну дилежири-
биле үймөп үнгени ол хевирлиг. А Полина эжим
Чайлаг-Өзенниң чалбак шыгын өрү хоюн кадарып
өскөп ор. Дужааштыр менче кыйгы салды: «Дуу
ол сээң үстүңдө, хая баарында бир-ле чүвелер
үвүрөңгөп тур, эжим, барып көрөм» дидир. Оон
аьттангаш, бир баалыкты ажып кээримге, тайга
кырында муңгаш хая баарына хонган хураган-
нарывыс, чаа-ла одарже шимчеп үнүп турлар.
Санаарымга, 56 хураган, онча-менди. Өршээ
хайыракан, өөрээнимни чүгө деңнээр...

Күзүн күзегге кирип келгеш, «Черле бот-
башкарнып амыдырап көрээлиңер, улуг улус
бисти айбылаар, аттынар чүве ышкыш»
дээш, «Кудук-Аксы» деп черге аңгы хонуп алган
бис. Чаңгыс хонгаш, ырмавыс сынган, ыргаа-
выс хөндүрүлгөн. Хураганнарывысты кажаа-
лап алырывыска, даңны атсы күзүккен айның
кызаңаажындан-на боор, хоюп, кажааның
бир ужундан өске ужунга чедир бөкперлежи-
п, маңажып тура хонган. Майгын иштинге оруп ал-
гаш, үнеринден корткаш, багай дүүрге боовусту
майгын соңгазындан араалдап алгаш, боолап,
дааштап каап, өргөн ыаш тудуп алгаш, кажааның
ийи талазындан уткуй кылаштап, оор келген деп
бодуур, боттарывысты сокулажып кагы дег,
маңажып турган бис. Эртенинде дедир-ле улуг
малчын аалдар чанынче хоювус айдап алгаш,
Тарбаганныг-Ойда мээң ада-иём чоогунче көжүп
чеде берген бис. Кайгамчык-ла тура-соруктуг
ажылдап чордувус ийн. Күскээр сооп келген,
майгынывыс база сооп, хаттыг хүннерде май-
гыны силгиирге, «А богда, амыдырал-чурттал-
гавыс хөлбөңейип, сагалайнып тур!» дидип
каттыржып-каттыржып, ырлажып-ла турар бис.

Күзүн тос ай эгезинде малды хоорзуннадыр
деп ажил база бар. Суур чанынга хонуп аар.
База-ла улуг малчыннар чанында-ла бис. Доора-
Тей баарына хой кадарып чорумда, УАЗ-469 ма-
шиналыг дарга кижиге мээң чанымга чедип келгеш,
каткы-хөглүү кончуг, чугаалап-ла эгеледи. «Сени
бис колхозтуң хостаткан комсомол секретарына
ажылдадырывыс ол, Светлана, ам-даа хөй-хөй
аныктардан мал ажылынче эвилелдеп ки-
рер сен, бодуң үлегериң көргүскен-дир сен, ам
өске аныктарны база эвилелде!» деп мындыг.
Мен ол дарганың чугаазын дыңнап-дыңнап,
чөпшээрешпээн мен. «Мен хоржок, бо чылын
эжим-биле кадарчылап ажилдап кааш, келир
чылын өөренип чоруур дээн бис, эжимни каап
шыдавас мен» дээш, шуут-ла дедир тепкеш,
артып калдым.

Дартазында база-ла ол-ла дарга келген,
«Суурда өске эштериң база бар-дыр, оларның
аразындан кымны сүмелээр сен, эжиң чанынга
эккеп каар бис» деп мындыг. Ол дугайын Поли-
на эжимге чугаалаарымга, «Ам канчаар эжим,
сээң организакчы чорууну даргалар билип тур
ыйнаан, мен ажырбас, Тая эживис ынаар болза
эккеп кагзын, сен биске үргүлчү кээп-ле тургай
сен, чок болза ынавыт» диген.

Дараазында ол-ла дарга (Комсомол райко-
мунун 1-ги секретары Серекей Сономович Хертек
деп дарга болган) база анык даргалар: Сарыг-
оол Донгаккович Демдек — комсомол райкомунун
2-ги секретары, Сержи Байыровна Салчак,
Семис-оол Хертекович Адыг-оол дээш элээн
каш даргалар кээрге, чөпшээрешкеш, колхозтуң
комсомол организациязының секретары болуп
ажылдап кирипкен мен. Суурга ажилдап тургаш-
даа, эштеримни каап шыдавас, үргүлчү оларның
аразынга барып, малын хайгаарып турган мен.

(Уланчылыг)

Светлана САМБЫЙ-ООЛ.

Чагыдылга

ЧОН-БИЛЕ СЫРЫЙ
ХАРЫЛЗАА

Чылдың-на чагыдылга кампаниязы эгелээр-ле, кожууннарже сургакчылаашкын кылыр чаңчылым-биле Эрзин кожууннун төп почта салбырынга чет-тим. Почтаның начальниги Чечекмаа Даш-ооловна Седипкова, оператору Айсуу Васильевна Куулар четверг солунун хүлээп ап, чай чок ажилдаан турлар. "Шын" солунун чагыдылгазы, сумуларда почта салбырларының ажил-чорудулгазы, бижикчилер дээш ниити байдалының дугайында чугаалаштывыс.

— "Шын" солунун чагыдылгазы бо хүнде улуг өскерилге чок. Бажың бүрүзүнде интернет бар болгаш, чагыдылга ол-ла деңгелде чоруп турар. "Шын" солунууска бердинген чагыкчыларывыс хоочуннар-ла солунун үзүктел чок чагыдып ап турарлар. Эрзинде бо хүнде 82 өг-бүлө "Шын" солунун чагыдып алган. Албан черлеринден чүгле библиотекалар база пенсия фондузу чагыдылгалыг. Ооң бир чылдагааны, чамдык албан черлериниң баштаар черлери төпте болгаш, ындыг деп бодаар мен. Кожууннун чагырга чери, школалар чагыдылга чок боор-дур.

Бистиң кожуунда эң-не хей чагыдылгалыг Нарын сумузуңуң почта салбырын (Качык сумузу база аңаа хамаар-жыр) демдегелеп болур. Чүгле "Шында" 116 чагыкчылыг. Качыкта интернет чок болганындан чагыдылгазы өске сумуларга бодаарга, хей. Чүгле ол эвес, Нарынның почта салбырының эргелекчизи Марина Комбунуң эки ажилы деп санаар мен. Марина Мандаровнаның чүгле почта адырынга ажилдаан күш-ажыл стажы 42 чыл — деп, Чечекмаа Даш-ооловна чугаалады.

Солунчуларның ажилы почтачылар-биле тудуш, харыл-заалыг болгай. Номчукчуларывыска "Шынны" почтачылар үе-

шаанда чедирип турары дээр-ле, бистиң ажилывыстың эки түңнели, номчукчуларывыс-биле быжыг харылзаавыс-тыр. Амыдыралының 42 чылын ажилынга бараалгадыр дээр-ге, ооң ажилынга ынаа, бердингени-дир. Марина Мандаровна Комбу ажил-ишчи базымын Эрзиннің почта салбырындан эгелээн. Аңаа почтачылар, оон операторлааш, улаштыр мергежилни бедидери-биле, Улан-Удэниң электри, харылзаа техникумунче кирип алган. 1980 чылда почта харылзаазының техниги деп мергежилди дооскаш, Эрзиннің почта салбы-рынга 2 ай ажилдааш, берге байдалдыг турган Нарынның почта салбырынче шилчээн. Ол-ла хевээр ажил-ижиниң аайы-биле бо хүнге чедир Нарын сумузуңда амыдырап-чурттап чоруур. Эрзиннің Бай-Даг чурттуг почтачы аныяк кыс Нарынга ажилдап келгеш, ол суму чурттуг Юрий Сте-панович Комбу-биле өг-бүлө тудуп чурттааш, 5 ачы-төлдү кижизидип өстүрген. Амгы үеде Марина Мандаровнаның ачы-төлү өскөн, шупту ажил-агыйлыг амыдырап-чурттап чоруур. Ол ам 9 уйнуктарның хүндүткелдиг кырган-авазы. Хоочун почтачының хей санныг шаңналдарының аразындан "Россияның харылзаа мастери" деп шаңналы эң-не көскү черни ээлеп турар.

Ынак ажилының дугайында Марина Мандаровна мынча-ар чугаалаар: "Почтачы кижиниң ажилынга эң-не кол чүүл — чон-биле сырый харылзаа. Ол чок болза, чүү-даа болбас. Амгы үеде кижилер чагаа биживестээн, телефон дамчыштыр харылзаа тудар апарган-даа болза, интернетте, телевизорда тыва каналды көргүзүп турза-даа, солунда ышкаш шупту чүүлду литературлуг тыва дылда тодазы-биле биживейн турар болгай. Ынчангаш солун номчуп өөрнөнгөн кижилер, ол чокта шыдавас, демей-ле солунун үе-шаанда чагыдып алырлар. Ол ышкаш ачы-төлдү тыва дылынга арыг чугаа-ланыр кылдыр чаңчыктырар дизе, тыва солуннарны, тыва номнарны номчуп берип, номчудары күзөнчиг. Чагыдылга санын өстүрүп алыр дээш, чон-биле чугаалажып, ылаңгыя ажилдакчы кижилерни солун-сеткүүлду чагыдарынче кыйгырып, дилээр дээш, шупту аргаларын кылыр-дыр мен. Чагыдылга саны бадарга, муңгараар мен. "Шынны" сал-дыкпайн номчуп чоруур улуг назылыг чагыдыкчыларымга өөрүүр мен. Ындыгларга Нарындан 70 харлыг Балдирмаа Базыровна Самданны, 80 хар чедип оор Намзылмаа Лоп-сановна Саң-Хөөну, Качыктан көстүк (очки) чок номчуттунар 86 харлыг Артына Базыровна Банчыкты, 81 харлыг Шимитсин Беловна Хумбунну, 70 харлыг Борис Эренчинович Соду-намны адап болур. Ынчангаш почтаның ачы-дузасын көрүп чоруур хоочуннарывыска, бүгү чонугаа өөрүп четтиргенини илередир-дир мен".

Марина Мандаровнаның ажилынга ынаа, бердингени бо бичии чугаазындан-на көстүп турар. Номчукчуларының ат-сывын, хар-назынын шээжилеп алган ышкаш билир, тыва солун, тыва дылдың келир үези дээш сагыжы аарып чоруур кижилер болду. Көдээ черде, бичии сумуда почта ажилдакчызы тыва дылының келир үези дээш, сагыжы аарып, чону тыва солунун номчутуң дээш, кызып ажилдап чоруур. А Эрзин кожууннун чагыргазында, даргалар, башкылар солун шуут ном-чувайн турары моон көскү. Ынчангаш солун чагыдылгазы чүгле почта ажилдакчыларының ажилы эвес, а кожууннун удурттур-баштаар чериниң бир чидиг айтыры кылдыр салып алза чогуур.

Почта ажилдакчыларының ажилының бо үеде эң-не дүшкүрлүг үези: чыл планының күүселдези, отчет, ча-гыкчылар санын көвүдөдир, келир чылдың планы дээш-ле баар. Ынчангаш почтачыларывыска ажил-ижинге улуг-улуг чедишкinnerни, хей чагыкчыларны күзеп каалыңар.

Алдыңай СОЯН.

Чурукту архивтен алган.

Ындыг база болуулар

ТООЛЗУГ
БОЛУУШКУННА

Сентябрь 13-түн хүнүнде "солунга "Чараш белек" рубри-кадаанга "Тоол ораны" деп риал парлаттынды. Бистиң ба-нарывыстың чанында гара-ханазынга тыва тоолдарның со-рин чураанын Алдыңай Соян м-бижээн болду. Чүү деп чүү дээ-чуруктарны чураан уругларны-таар апаар. Хөөкүйлер бир не-дургузунда дыка-ла кызымаа-дадылар. Оларның чуруктары б-бажыңнарывыстың девискэ-элээн каастапкан деп чугаалап б-Ынчалза-даа ол "Тоол ораны" хоорайның Төлээлекчилер хура-депутаттарының соңгулдаларының нунда чуруттуна бергени ылап-ла то-болуушкун болду. Чурукчу уруглар чу-нуп эгелээриниң мурнуу чарында хоорайның Төлээлекчилер хуралыны-газы турган Дина Оюн дээш депутат-өске-даа кижилер бистиң бажыңнары-чанын радиозун алгыртып, уруг-ойнадып, көскүлөңөп шаг болганнар. Оюн көскүлөңөз соонда, чурукчу у-чараш чуруктар чуруп кааптылар.

Черле ынчаш, Ленин биле Интер-нальная кудумчуларның белдири-кээрге тоолзуг чүүлдер бо-ла бол-апарган. Ол белдириниң чанында, Мо-элчин чери биле Тыва үндөзүн кул-төвүнүң аразында Ленин № 8 деп б-бар. Тыва Арат Республика үезинд-тунган, бустур четкен бажың-дыр. Бо чайын бир хүн хей ажилчынар-хенертен келгеш, ол "кырган", он-он ч-дургузунда септевээн бажыңның ха-чугайлап, соңгаларын будуп каапкаш-берген. Ол чоок-кавының бажыңнар-чурттакчылары пат кайгап кааннар. Ч-билдингени, СНГ (хамаарышпас күрү-демнежилгезинин) күрүнелериниң кам-сайыттарының хуралын Россияның-галал сайыды Тывага эрттирер дээр-бажыңны чугайлап каапкан чүве боо-Найысылалдың "чыртаа" апарган баж-аалчыларга канчап көргүзөр боор, "чыртаан" аштап каапканы дээр! Кик-караанда чыртакты чеже-даа аштаар-рак боду чараш апарбас-ла болгай.

Че, ол-даа канчаар. Эки-багай-даа б-буянын үүлө-дир. Ынчангаш бистиң-райывыска соңгулдалар улай-улай б-турзун, кедергей бедик албан-дужаа-аалчылар катап-катап кээп-ле турзун-йөрээп каардан башка.

Саян МЕНИШ-О

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию Тоджинского района поступило заявление от граж-данки Российской Федерации Тайбыл Галина Аковна о предоставлении земельного участка из земель населенных пунктов на праве аренды, для индивидуального жилищного строительства, общей площадью 1500,0 кв.м., с кадастровым номером 17:11:0502048:876, расположенного по адресу: Рос-сийская Федерация, Республика Тыва, Тоджинский кожуун, с. Тоора-Хем, ул. Оолак, дом 10 «б». В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Тоджин-ского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Начальник отдела по земельным и имущественным отношениям Ондар Ш.Б.

КУШ ЧОК ДЕП
САНААР

Кызылдың СПТУ
№1 2013 чылда доос-
кан Аян Чеченович
АРАПЧОРНУҢ адын-
га тывыскан машина
мунар шынзылганың
читкенин барымдаа-
лааш, ону күш чок деп
санаар.

БЕТОН, тууйбу, пило-
материалдар, септик
дээрбектери, ФБС
блоктары, коопшлар
садып турар.

Телефон:
83942240572,
89232619924.

СЕНО в рулонах не
дорого.
Тел: 8-902-940-16-48

СВАДЕБНЫЕ
ПЛАТЬЯ.
Ул. Полевая, 6.
Тел. 8-923-552-3932

Малчыннар турлаг-
ларынга СУГ
КУДУКТАРЫН өрүм-
неп казып турар. Тел:
8(39422) 5-10-30, 8913-
444-44-05

ПИЛОМАТЕРИАЛ,
брус, капиталка, дос-

ка, заборная, про-
лины. Доставка. Ка-
дит Русфинанс Бан-
Тел. 8-923-383-1575
ОГРН
307246831700175

Хуу чуртталга бажы-
тудуп алырынга Ч-
УЧАСТОКТАРЫН са-
дып турар.
Тел: 8(39422) 5-00-5
8923-669-1190

солуннун сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 8716 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 2501

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.О. ХЕРТЕК.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб. 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.О. Хертек — 2-01-35,
Кол редакторнун оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91,
Секретарь А.А. Лагбы — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.Б. Оюн,
С.С. Кужугет) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Ниитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Ондар).
Экономика, үлетпүр болгаш кедээ ажил-агый (редактору А.Д.Б.Түлүш).
Социал айтырылар (редактору Н.С. Эрзеп, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян).
Очулга (редактору А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики
Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албанниң Тыва Респу-
блика талазы-биле эргелелл «Шын»
солунну 2012 чылдың декабрь 3-те
бүрүттээн. Херечилелдин дугазы — ПИ
№ ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан
(Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның а-
торларының бодалдары редакцияның туружу-бу-
дүүшпейн барып болур. Айыттыгган саннары бол-
өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш автор-
боттары харылылар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катап үнер.
Хөмчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлагаже дужааганы:
график езугаар — 18.00, херек кырында — 17.00.
Солун келбейн барганда, 2-18-10 телефонче дол-
дору.